

Şəhla TAHİRQIZI,
Bakı Dövlət Universiteti
Kitabşünaslıq və Nəşriyyat işi kafedrasının dosenti,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

ELMİ ƏDƏBİYYATIN REDAKTOR TƏHLİLİ

Xülasə

Məqalədə müxtəlif növlü ədəbiyyatın tipi kimi elmi ədəbiyyatın strukturu və üslubu üzərində redaktor işinin xüsusiyyətləri araşdırılmışdır.

Açar sözlər: ədəbiyyat növləri, elmi ədəbiyyat, elmi ədəbiyyatın xüsusiyyətləri, redaktor təhlili.

Dünyada ən çox nəşr olunan və yayılan kitablar sırasında elmi kitabların xüsusi yeri var. Bu səbəbdən də elmi ədəbiyyatın nəşri üzərində redaktor işinin təkmilləşdirilməsi, dəyərinin müəyyənləşdirilməsi ciddi problemlərdəndir. Elmi ədəbiyyat bir çox əsrlər ərzində formalaşmışdır. Onun formalaşmasına əsasən elmin tədricən insan fəaliyyətinin sferası kimi xüsüləşməsi, ədəbiyyatın sosial kommunikasiyanın üsulu olması təsir etmişdir. İstənilən cəmiyyətdə və ölkədə elmi ədəbiyyatın rolu olduqca böyükdür. Elmi nailiyyətlərin istehsalata tətbiqi, kompüterləşmə və s. elmi ədəbiyyatın daha çox inkişaf etməsini şərtləndirir. Onlar maarifləndirici nəşr olmaqla yanaşı informasiya daşıyıcısı rolunu da ifa edirlər [4, s.25-26].

Elmi ədəbiyyatın nəşrə hazırlanması onun məzmununun hərtərəfli təhlilini, janr xüsusiyyətlərinə uyğunluğunu, məqsəd istiqamətini və oxucu ünvanını bilməyi tələb edir. Məzmununun qiymətləndirilməsi təhlil edilən əsər baxımından redaktordan fundamental elmi anlayışları və məsələnin elmi araşdırılmasının müasir vəziyyətini yaxşı bilməyi əsas tələb kimi irəli sürür. Nəşrə hazırlanan elmi əsərin aid olduğu sahədə işləyən alimlərlə, əsərin rəyçiləri ilə müntəzəm məsləhətləşmək redaktor üçün xüsusilə vacibdir. Yalnız işin belə təşkili əsərin obyektiv qiymətləndirilməsinə, onun elmi idrakın son nailiyyətlərinə uyğunluq səviyyəsini, elmi kommunikasiya normalarına və standartlara uyğunluğunu təmin edir.

Redaktor təhlili mövzunun qiymətləndirilməsindən və işləmə səviyyəsinin müəyyən edilməsindən başlanır. Burada bütün ədəbiyyat növləri üçün ümumi meyarlar (dəqiqlik, elmilik, aktualıq və s.) əsas götürülür ki, onların da bazasında əsərin müasirliyi və məqsədəuyğunluğu barədə nəticələr çıxarılır. Elmin mürəkkəb daxili təsnifatını əks etdirən tematik

diferensiasiya elmi ədəbiyyatın redaktətmə metodikasına da təsir söstərir. Burada fundamental və tətbiqi, təbiət və ictimai elmlərə aid əsərlərin öz xüsusiyyətləri vardır.

Elmi ədəbiyyatın məzmununu, onun elmi əhəmiyyətini təhlil edərkən redaktor bilməlidir ki, təsvir edilən obyektə münasibətdə hər bir əsər məntiqi cəhətdən əlaqəli fraqmentlər əsasında qurulur. Redaktor aşkar edir ki, müəllifin fərdi yaradıcılıq xüsusiyyətləri nə dərəcədə reallaşmışdır. Bu fərdilik mövzunun seçilməsində və işlənməsində öz əksini necə tapmışdır? Elmi ədəbiyyatın məzmunu üzərində iş mürəkkəb yaradıcılıq prosesi olub, müəllif ideologiyasının nə dərəcədə reallaşmasına obyektə qiymət verilməsilə bağlıdır. Elmi əsərin məzmununun əsasını elmi anlayışlar sistemi təşkil edir. Bu sistem vasitəsilə bu və ya digər obyekt və hadisələrə dair elmi araşdırmanın məqsədi, prosesi və nəticələri barədə təsəvvürlər əldə edilir.

Redaktor təhlilinin aparılması prosesində predmet və hadisələrin əhəmiyyətli əlamətlərini əks etdirən elmi anlayışların düzsün ifadəsinə nəzarət edilməlidir. Elmi terminlər mətnə daxil edilərkən onların məzmunu, həcmi və strukturu açılmalıdır. Elmi anlayışın izahının dolğunluq həddi predmetin xüsusiyyətlərindən və hazırlanmasından, əsərin məqsəd təyinatından asılıdır. Bir sıra hallarda elmi əsərin mətnində redaktor mənə səhvləri aşkarlayır ki, bunlar da müəllifin məntiqi qanunlara və anlayışların təyin edilməsi qaydalarına əməl etməsi ilə bağlıdır. Buna söhrə də, elmi əsərin ilk variantı (əlyazması) üzərində işləyərkən elmi anlayışların həcmi və məzmunu arasındakı münasibət düzsün müəyyən edilməlidir.

Redaktor anlayışın bölsü qaydalarının aparılmasındakı məntiqi səhvləri də vaxtında aşkara çıxarmalıdır. Bilmək vacibdir ki, anlayışın bölsüsü həmişə bir əlamət üzrə aparılır və anlayış bölsüsünün məntiqi sxrası və fasiləsizliyi mətnə təmin edilməlidir: bölsü elementləri bir-birini istisna etməlidir.

Elmi ədəbiyyatın məzmun elementlərindən biri də elmi ideyalardır. Bu element xarici aləmin dərkinin yüksək nəzəri forması kimi konkret və obyektiv biliklərin əldə edilməsinə və onların təcürbi istifadəsinə səbəb olur.

Elmi ədəbiyyatın məzmununun redaktor təhlili faktiki materialların hərtərəfli təhlili ilə də bağlıdır. Elmi əsərlərdə faktlar müşahidə edilən predmetlərə və hadisələrə dair informasiyaların hərtərəfli və elmi eksperimentlərin nəticələrinə dair dolğun məlumatların verilməsini təmin edir. Faktiki materialın xarakteri, onun həcmi həmişə əsərin mövzusundan, onun janr xüsusiyyətlərindən asılı olur və onlar elmi kommunikasiyanın norma və standartlarına əsaslanır. Elmi əsərlərin materialları fenomenal biliklər sistemi və empirik faktlarla reallaşdırılır.

Elmi ədəbiyyatda təsadüf edilən faktiki materiallar içərisində fenomenal biliklər çoxluq təşkil edir. Onlar təkrar edilən çoxlu eksperimentlərin

və müşahidələrin müxtəlif şəraitdə ümumiləşdirilməsindən yaradılır və buna söhrə də obyektiv empirik biliklər əldə etməyə imkan verir. Məsələn, biologiyaya dair ədəbiyyatda fenomenal biliklər heyvanların davranışına, bitkilərin inkişaf mərhələlərinə, kimyaya dair ədəbiyyatda isə maddələrin bütün xassələrinə dair elmi informasiyalar verir [5, s.103].

Elmi ədəbiyyatda empirik faktlar əhəmiyyətli yer tutur. Onlar öyrənilən hadisənin növ-cins xüsusiyyətlərini botanikada, bitkilərin müəyyən ailələrə, (siniflərə) mənsub olmasını, kimyəvi elementlərin bu və ya digər qollarını, incəsənət əsərlərində növ və ya janr xüsusiyyətlərini və s. aşkarlamağa imkan verir [5, s.103].

Elmi ədəbiyyatın məzmunca qiymətləndirilməsinin vacib meyarlarından biri də elmi biliklərin reallaşdırılması üçün müəyyən metodların istifadəsidir. Elmi metod tədqiqatda nəticələrin alınması üçün istifadə edilən qaydaların məcmusudur. O həmişə əvvəlki tədqiqatların bazasında formalaşdırılır və sonralar ona elmi idrak prosesinin çıxış nöqtəsi kimi baxılır. Elmi ədəbiyyatda istifadə edilən metodların mahiyyətini, elmi cəhətdən perspektivliyini, konkretliyini qiymətləndirmək redaktor üçün çox vacib iş hesab edilir [5, s. 104].

Elmi əsərin redaktor təhlili elmi problemin mahiyyətini obyektiv qiymətləndirməklə bağlıdır. Buna görə də elmi əsərdə elmi biliklərin müxtəlif formasının səmərəli işıqlandırılması məsələlərinə xüsusi diqqət verilməlidir. Elmi biliyin ən yüksək səviyyəsi nəzəriyyədir. Nəzəri biliklər obyektin zəruri vəziyyətlərini hərtərəfli münasibətlər zəminində ifadə etməlidir. Nəzəriyyə kifayət qədər mürəkkəb daxili struktura malikdir. İstənilən nəzəriyyənin əsasında həmişə ilkin empirik faktlar dayanır. Onlar ideallaşdırılmış obyektə xarakterizə edir. Nəzəriyyə məntiqi qaydalar və sübutlar əsasında qurulur. Nəzəriyyəsinin komponentlərinə çıxarılmış müddəaların məcmusu da daxildir. Onlar elmi biliklərin əsasını təşkil edir. Nəzəriyyənin yaradılmasının vacib mərhələsi ideallaşdırılmış obyektin qurulmasıdır.

Nəzəriyyə ilə yanaşı, elmi ədəbiyyatın məzmununa elmin qanunları, təsnifatı, tipologiyası kimi formalar da daxildir [5, s.106].

Elmi idrakda qanun predmet və hadisələr arasında əhəmiyyətli, sabit surətdə təkrar olunan münasibətləri ifadə edir. Elmi ədəbiyyatda fəaliyyətdə və inkişafda olan qanunlar öz əksini tapır.

Elmi təsnifatlar bir çox elmi əsərlərin məzmun cəhətdən əsasını təşkil edir. Onlar predmet və ya hadisələr arasında qanunauyğun əlaqələri müəyyən etməyə, bu və ya digər sahələrin inkişaf istiqamətlərini ümumiləşdirməyə imkan verir. Təsnifatın yaradılması faktların empirik toplanmasından (təsvirindən) nəzəri izah səviyyəsinə keçid prosesini ifadə edir.

Elmi biliyin tipologiyası, yaxud forması elmi idrak metodudur. Onun əsasında ümumiləşdirilmiş, ideallaşdırılmış modelin köməkliyi ilə obyektlər

sisteminin bölünməsi, yaxud qruplaşdırılması durur. Tipologiya öyrənilən predmetlərin uyğunluq fərqlərinin meydana çıxarılması əsasında onların təsnifatının elmi üsullarla qruplaşmasıdır. Qurulma üsuluna söhrə empirik və nəzəri topologiya fərqləndirilir. Empirik tipologiyanın əsasında empirik faktların kəmiyyət emalı, bazasında predmetlərin təsviri və müqayisəsi durur. Buna söhrə də onlar öyrənilən obyektlərin sabit əlamətlərini, alınmış (aşkar edilmiş) elmi materialların sistemləşdirilməsinə və şərhinə imkan verir. Nəzəri tipologiya obyektini sistem kimi öyrənmək prinsipinə əsaslanır. Onun əsas məqsədi öyrənilən obyektin sistemiyaradan əlaqələrini və struktur səviyyəsini aşkarlamaqdan ibarətdir.

Elmi ədəbiyyatın strukturunun redaktor təhlili iş mərhələsi kimi şərti olaraq ayrılı bilər. Strukturun qiymətləndirilməsi elmi əsərin məzmun baxımından araşdırılması ilə sıx bağlıdır. Çünki redaktorun məqsədi əsərin məzmun və formasının harmonik vəhdətinin təmin edilməsinə cəhd söstərməkdir. Bununla yanaşı, struktur elementlərinin dərinədən araşdırılması materialın aydın izahı, oxucuların ən vacib aspektlərə cəlb edilməsinə və ilk növbədə elmi idrak üçün vacib olan elementlərin qavranılmasını təmin edir.

Redaktor əsərin strukturunu, onun janr xüsusiyyətlərinə uyğunluğunu qiymətləndirməlidir. Müəllif potensialının əsərin strukturunda reallaşma dərəcəsi, müəllifin fərdi yaradıcılıq qabiliyyəti də struktur təhlildə az əhəmiyyətə malik deyildir.

Materialın izahını qiymətləndirərək redaktor həm bütün növ ədəbiyyat janrları üçün ümumi, həm də elmi ədəbiyyat üçün xarakterik olan meyarları əsas söstürməlidir. Redaktor təhlilində əsərin strukturunu ilə məzmununu arasında uyğunluq müəyyən edilir. Strukturun əsas təyinetmə meyarları tamlıq (bütövlük), sistemlilik və izahın məntiqi əlaqəliliyidir. Bütövlük prinsipi onu ifadə edir ki, hər bir mürəkkəb obyektin quruluşu onu təşkil edən hissələrin diametrik vəhdətidir. Elmi ədəbiyyat baxımından deyilən prinsipi əsərin bütün komponentləri (siriş, əsas hissələr-fəsillər, paraqraflar, alt paraqraflar, kolontitullar və s.) və onların məntiqi tamlığıdır.

Sistemlilik meyarı redaktor təhlili seditində əsərin vahid məntiqi strukturunun aşkarlanması, onun ayrı-ayrı fraqmentlərinin sistem kimi təsəvvür yaratması və onlar arasında qarşılıqlı məntiqi əlaqələrdir. Bu meyar əsərdə ən ciddi səhvlərin vaxtında tapılmasını və aradan qaldırılmasını təmin edir.

Müəllif orijinalı üzərində işləyərkən redaktor materialın təsvir (izah) ardıcılığını və ayrı-ayrı fraqmentlərin qarşılıqlı nisbətlerini dəyişməli olur. Burada materialın izahının müxtəlif xüsusiyyətlərini nəzərə almaq tələb olunur. Məsələn, təsviri xarakterli izah mətnin məzmununa xələl səlmədən yerdəyişməsinə imkan verir.

Elmi mətni oxuyarkən redaktor fikiraltı olaraq sübutların məntiqi cəhətdən düzstünlüyünü yoxlayır, əsərin müxtəlif hissələrinin və fikirlərin əlaqələrini təhlil edir. Həmçinin eimi ədəbiyyatın predmetinin xarakteri və oxucu ünvanı da onun kompozisiyasını və materialın şərhini müəyyənləşdirir. Yəni elmi əsərin materialı elə qruplaşdırılmalı və məntiqi cəhətdən elə qurulmalıdır ki, hər bir hissəsi mövzu nöqtəyi-nəzərindən tam təqdim edilsin və onun dərk edilməsində müəyyən dərəcədə yeni pillə olsun [3, s.15-16].

Redaktor nəzərə almağa borcludur ki, mətnin həcmi baxımından deduktiv metod (ümumidən xüsusiyyə) daha səmərəlidir (yığcamdır). Lakin əsərin belə qurulması müəllif fikirlərinin həqiqiliyini yoxlamaqda çətinlik yaradır. Mətnin həcmi nöqtəyi-nəzərindən induktiv metod (xüsusedən ümumiyyə) az səmərəliliyə malikdir, lakin müəllif fikirlərinin həqiqiliyini yoxlamağa imkan verir. Belə halda əsərin nəticə hissəsi yeni məlumatların əlavə edilməsi hesabına dəyişə bilər.

Redaktorun əsərin strukturunu üzərində işləməsi müəllifin materialı izah etmək üçün tətbiq etdiyi metodların qiymətləndirilməsilə bağlıdır. Burada elmi kommunikasiyanın normaları və standartları mütləq nəzərə alınmalıdır.

Redaktor təhlil edilən elmi əsərdə müxtəlif metodların istifadə məqsəd uyğunluğunu qiymətləndirməlidir. Burada əsas vəzifə odur ki, mücərrədlik məzmununun aşağı səviyyədə olmasına təsir etməsin. Əsas cəhət odur ki, strukturun əsasında öyrənilən predmet və ya hadisənin əhəmiyyətli əlamətləri qoyulmuş olsun. Yada salmaq lazımdır ki, müəllif tərəfindən material pis mənimsənilmişdirsə, mətnin daxilində konkretləşdirilməmiş struktur əlaqələrinə gətirib çıxaracaqdır. Həddən artıq detalizasiya da az təhlükəli deyildir.

Redaktor elmi əsərin dili və üslubu üzərində işləyərkən aşağıda qeyd olunanlara düzgün əməl etməyi bacarmalıdır.

Elmi əsərdə təqdim olunan tələblərin yerinə yetirilməsində terminlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Yəni məzmununun əsas şərhətmə vasitəsi və dərkətmə aparatı olan elmi mətnlərdə terminoloji leksikaya mühüm əhəmiyyət verilir. Elmi terminologiyanın istifadə edilməsi məzmunun şərh olunmasının dəqiqliyini təmin edən daha optimal variantdır. Elmi əsərlərdə uyğun terminlərin və leksik, qrammatik və sintaktik dil-üslub vasitələrinin dəqiq seçilməsi fikrin adekvat və birmənalı təqdimini təmin edir [4, s.11].

Elmi əsərin dilinin fərqləndirici xüsusiyyəti termin və ifadələrin dəqiq və birmənalı olmalıdır. Bu xüsusiyyət unifikasiya olunmuş elmi terminologiyanın işlənməsi və riyazi simvollardan seniş istifadə olunması nəticəsində reallaşır. Bu baxımdan redaktorun əsas işlərindən biri müəlliflərin əsərdə istifadə etdiyi terminologiyasını təhlil etməkdir.

Elmin terminoloji lüğətlərini şərti olaraq iki hissəyə bölmək olar: 1) Bazis terminləri, yəni sözün mənası təyin olunmur, ancaq nümunələrlə izah edilir; 2) Bazis terminləri vasitəsilə ifadə edilən törəmə terminlər [5, s.114].

Redaktorun birbaşa vəzifəsi öz təbiəti etibarilə dəqiq olan terminlərin düzstün işlədilməsi ilə bağlı olan səhvlərin aşkara çıxarılmasından ibarətdir. Terminin düzstün işlənməsi disər əsərlərə də keçə və adətkərliyə çevrilə bilər.

Terminlərin hər hansı bir əsərdə həddindən çox olması ciddi nöqsandır. Redaktor onların çox işlədilməsinin səbəblərini öyrənməli və azaldılmasının optimal variantları barədə düşünməlidir.

Bəzən elmi ədəbiyyatın redaktoru terminoloji lüğətlərdə olmayan fərdi terminlərə rast gəlir. Bu fakt onunla bağlıdır ki, bəzən müəllif mövcud anlayışın müəyyən xassələrini izah edərkən çətinliklə rastlaşır və müəyyən şifahi nitqdə ifadə olunan xüsusi sözlərdən, ideomatik ifadələrdən, obrazlı sözlərdən və s. istifadə edir. Yeni terminlər əvəzinə arxiatik terminlərdən istifadə edilməsi və bu qəbildəndir [5, s.115].

Elmi ədəbiyyatın üslubunun redaktor qiymətləndirilməsi müəllif manerasının elmi kommunikasiya normalarına və standartlarına uyğunluğu, hazırlanan nəşrin janrı və növ xüsusiyyətlərinə əsaslanır. Elmi ədəbiyyatın stili çox rasionaldır. Burada əsas tələb yeni informasiyanın çox olması, mühakimə və qiymətin obyektivliyidir.

Elmi əsərin üslubunu təhlil edərkən redaktor xüsusi dilçilik sahəsi olan üslub nəzəriyyəsində işlənmiş və qəbul edilmiş qaydalara və meyarlara əsaslanmalıdır. Burada redaktor üçün vacib cəhət müəllifin fərdi üslub xüsusiyyətlərini maksimal dərəcədə saxlamaqdan ibarətdir. Redaktor təcrübə üslubiyyatın qayda və tövsiyələrindən yaradıcı şəkildə istifadə etməlidir ki, redaktə zamam dil və üslub elementləri daha da sücləndirilmiş olsun.

ƏDƏBİYYAT

1. Aslan K.İ. Redaktənin aktual problemləri: müasir xüsusiyyətlər, məqsəd və vəzifələr, texnoloji tələblər // *Kitabxanaşünaslıq və İnformasiya: Elmi-nəzəri və praktiki jurnal*, 2014, №3 (15), s.36-50.
2. Aslan K.İ. Redaktor fəaliyyətinin əsas istiqamətləri // *Kitabşünaslıq və Nəşriyyat işi: Elmi-nəzəri və təcrübə jurnal* 2014, №2 (16), s.3-13.
3. Cəliyeva U.H. Əlyazma üzərində redaktor işi. – Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2007, 90 s.
4. Umudlu İ. *Kitab nəşri bu sün*. Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2004, 322 s.
5. Vəliyev İ. *Redaktənin əsasları: Nəzəriyyə və təcrübə*. – Bakı: Günəş, 2009, 404 s.

Shahla Tahirgizi

Editorial analysis of scientific literature

Summary

The article explores the characteristics of the editor's work on the structure and styles of scientific literature.

Key words: kinds of literature, scientific literature, features of scientific literature, editorial analysis.

Шахла Тахиркызы

Редакторский анализ научной литературы

Резюме

В статье исследованы характеристики работы редактора над структурой и стилями научной литературы, как одного из типа отдельных видов литературы.

Ключевые слова: виды литературы, научная литература, особенности научной литературы, редакторский анализ.

Rəyçilər: dos. K.İ.Aslan, dos. N.M.Mehrəliyeva